

UOT 32

**MÜASİR DÖVRDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ,
MÜLTİKULTURALİZM VƏ DİN MƏSƏLƏLƏRİ**

Mirnazim Cəfərov

siyasi elmər üzrə f.d., dosent
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
aparıcı elmi işçi
DOI:10.30546/ifs.2021.2(37).133

Xülasə. 2011- ci ildə Bakıda keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun materiallarında müasir Azərbaycanda dini və sosial təminatın aktual problemləri müzakirə olunmuşdur. Müəllif Azərbaycan üçün ənənəvi olan tolerantlıq və müxtəlif konfessiyaların nümayəndələri arasında əməkdaşlığa diqqət verir. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycanda İslam şüurunun əlamətləri güclüdür. Məqalədə beynəlxalq mədəniyyət, beynəlxalq sivilizasiya və dini dialoqlar, həmçinin XXI əsrdə multikulturalizmin ictimai təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi verilmişdir. Azərbaycanın dini, mədəni və ictimai həyatında qadın rolunun güclü olduğuna diqqət yetirilir.

Acar sözlər: multikulturalizm, sivilizasiya, din, islam, dialoq.

**МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ, ВОПРОСЫ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И
РЕЛИГИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

Мирназим Джафаров

Резюме. В статье рассматриваются актуальные проблемы религиозной и общественной безопасности в современном Азербайджане в ракурсе материалов прошедшего в Баку в 2011 году Всемирного Форума Межкультурного Диалога. Автор акцентирует внимание на традиционные для Азербайджана межрелигиозную толерантность и сотрудничество между представителями разных конфессий. Интересны отмеченные в статье признаки исламского сознания в Азербайджане. В статье представлены рассуждения о роли межкультурного, межцивилизационного, и межрелигиозного диалога, а также мультикультурализма в укреплении общественной безопасности в XXI веке. В статье выделяется, фактор роста роли женщин, в общественной жизни Азербайджана, а также их участие в межкультурном и межрелигиозном диалоге.

Ключевые слова: мультикультурализм, цивилизация, религия, ислам, диалог.

**INTERCULTURAL DIALOGUE, ISSUES OF MULTICULTURALISM AND
RELIGION IN MODERN WORLD**

Mirnazim Jafarov

Absrtact. The article focuses on topical problems of religious and public security in modern Azerbaijan in the context of the World Forum of Intercultural Dialogue held in Baku in 2011. The author highlights religious tolerance and cooperation between the representatives of different confessions that are so traditional for Azerbaijan. The signs of Islamic consciousness in Azerbaijan noted in the article are interesting. It also contains arguments on the role of intercultural, intercivilizational and interreligious dialogue, as well as multiculturalism to strengthen public security

in the XXI century. The article also focuses on the growing role of women in public life of Azerbaijan, as well as in intercultural and interreligious dialogue.

Keywords: multikulturalizm, civilization, religion, islam, dialogue.

Giriş

Qloballaşma, inteqrasiya və informasiya texnologiyalarının tətbiqi proseslərinin geniş vüsət aldığı XXI əsrdə mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoq, multikulturalizm dünya ölkələrinin diqqət mərkəzindədir. Böyük aktuallıq kəsb edən bu məsələlər ətrafında müzakirələr, fikir mübadiləsi aparmaq məqsədilə alim və mütəxəssislər müxtəlif tədbirlərdə bir araya gəlir. Əsas məqsəd dini zəmində qarşıdurmanın, mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası və dinlərarası məsələlərin müsbət istiqamətdə inkişafına, qarşılıqlı inam və hörmətin artmasına nail olmaqdır.

Azərbaycanda mövcud olan xristian və yəhudi dinləri nümayəndələrinə, kilsəyə, sinaqoqa hörmət, ehtiram, ilk növbədə islama, onun ardıcılılarına, məscidə hörmət və ehtiram deməkdir. Xalqımızın, o cümlədən dindarlarımızın gücü onların milli və dini müxtəlifliyindədir. Ölkəmizdə bu mühüm məsələyə dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanın həm keçmiş sovet dönmindəki, həm də müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövrün təcrübəsi onu göstərir ki, multikulturalizmin çox müsbət nəticələri vardır. Çalışmaq lazımdır ki, bu məsələ daha geniş təbliğ olunsun, respublikamızın bu sahədə çalışan mütəxəssisləri, o cümlədən, ilk növbədə, siyasətçiləri, filosofları, psixoloqları, hüquqşünasları, dinşünasları, islamşünasları tərəfindən konkret təkliflər irəli sürülsün. Millətlərarası, mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası, dinlərarası (burada Qərb-Şərq, Xristian-İslam sivilizasiyaları nəzərdə tutulur) münasibətlərin sağlam zəmin üzərində qurulması üçün sözügedən sahədə problemlər aşkarlanaraq aradan qaldırılmalıdır.

Bakıda keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində **“Qadınlar – mədəniyyətlərarası dialoqun təmsilçiləri”** mövzusunda sessiyada çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva Bakının sözün həqiqi mənasında dünyanın dialoq mərkəzinə çevrildiyini vurğulamışdır. Bu baxımdan son on ilə nəzər salmaq kifayətdir. Həmin sammitlər sırasında mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoq üstünlük təşkil edir. 2008-ci ildə keçirilən **“Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi”** adlı beynəlxalq Bakı Forumunda **“Bakı bəyannaməsi”** qəbul olunmuşdur. Həmin beynəlxalq simpoziumda da Mehriban xanımın dərin məzmunlu məruzəsi böyük maraqla qarşılanmışdır: **“Azərbaycan Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən ölkə kimi tarix boyu yüksək tolerantlıq mühitini yaşatmışdır. Bu, həm mədəniyyətimizdə, həm də cəmiyyətimizdə dərin iz qoymuşdur. İndi də bizim cəmiyyətimizdə belə bir tolerantlıq ab-havası hökm sürür. Bakı unikal şəhərdir. Artıq uzun müddətdir ki, burada müsəlman məscidi və atəşpərəst məbədi, katolik kilsəsi və sinaqoq, pravoslav məbədi və kirxa yanaşı mövcuddur. Onların coğrafi yaxınlığı faktı belə, yüksək tolerantlıq şəraitində birgə fəaliyyətin mümkünlüyünü nümayiş etdirir və hər bir dinin əsas dəyərlərinin ümumbəşəri dəyərlərlə üst-üstə düşdüyünü təsdiq edir. Bu təkcə, tarixin ayrı-ayrı məqamları deyil. Bu il biz yeni katolik məbədi açmışıq. Tarixi əhəmiyyət daşıyan məscid və kilsələrin bərpası ilə yanaşı, yenilərini də tikirik. Ümidvaram ki, Bakı Forumu gələcəkdə ənənəvi şəkil almaqla, sivilizasiyaların faydalı dialoqunun formalaşmasına dair hər birimizin öz ideya və məqsədlərimizi həyata keçirmək üçün imkan yarada bilər” (8).**

Göründüyü kimi, sözügedən problemin müsbət həlli istiqamətində bu qiymətli fikirlər önəmli olmaqla yanaşı, aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan Mehriban xanımın **“Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində “Qadınlar-mədəniyyətlərarası dialoqun əsas təmsilçiləri”** mövzusunda 7-9 aprel 2011-ci ildə keçirilən Bakı Forumundakı məruzəsi də diqqəti cəlb edir. Həmin məruzədə qeyd olunduğu kimi, düşmənçilik, dözümsüzlük, etnik təmizləmələr, müharibələr dövrün reallıqlarıdır. Bu gün kəskin qarşıdurmaların və münaqişələrin sayı azalmır, əksinə, təəssüflər olsun ki, daha da artır. Əlbəttə, belə olan təqdirdə dialoq mövzusunda qatılan insanların-siyasətçi və ictimai xadimlərin, alimlərin, din xadimlərinin, sadə adamların, vətəndaşların

sayı ildən-ilə artır. Bu baxımdan 2010–cu ilin noyabrın əvvəllərində keçirilən dini liderlərin Bakı Forumunda iştirak edənlərin, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin, İslam Konfransı Təşkilatının baş katibi olmuş Ekmələddin İhsanoğlunun, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, tarix elmləri doktoru, professor Hacı Allahşükür Paşazadənin, Moskva, Gürcüstan, Dağıstan, Çeçenistan və dünyanın başqa bölgələrindən gələn görkəmli şəxsiyyətlərin çıxışları diqqəti cəlb etmişdir. Beynəlxalq forumda qarşıya qoyulan məqsədlərin həlli yollarının müzakirəsi 2011-ci il 7-9 aprel tarixlərində Bakıda keçirilən sammitdə də davam etdirilmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən də Mehriban xanım Əliyevanın məruzəsində irəli sürülən fikirlər konseptual və prinsiplial xarakterə malikdir: **“Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, hətta insanların ən müqəddəs, ən ülvi hissləri ilə oynamaq istəyənlər də tapılır. Bizim hər birimiz müxtəlif dinə mənsubuq və bu dinlərin dəyər sistemləri olduqca yaxındır. Biz müxtəlif dinlərdə bir Tanrıya dua edirik və dualarımızın mahiyyəti də eynidir. Lakin biz bu gün insanlıqdan kənar və ağlasığmaz bir faktla üzləşirik. Özünü din xadimi adlandıran biri müqəddəs kitabı- “Qurani-Kərim”-i oda atıb yandırır. Nədir belə hərəkətin adı? Nədir onun məqsədi? Hansı siyasi qüvvələrin sifarişidir bu? Belə insanlar kimə və nəyə xidmət edirlər? Lakin biz belə bir dəhşətli halın, hadisənin dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəti şəkildə pislənməsi ilə də rastlaşmadıq. Nəticədə cəzasız qəddarlıq bir az da, daha da dəhşətli qəddarlıqla nəticələndi və biz bunun da şahidi olduq”** (14).

Göründüyü kimi, bu çox prinsiplial, qəti mövqedir və buna respublikamızın tanınmış siyasətşünası, şərqşünası, diplomatı Vəfa Quluzadə tərəfindən bilavasitə özünəməxsus şəkildə dəstək verilmişdir. O, mətbuat vasitəsilə çıxışlarından birində qeyd edir: **“Quran“ milyonların qəlbində, zehmində, həyat tərzində və əxlaqındadır ”. (Azadlıq qəzeti, 12 aprel 2011-ci il). Qəzet V.Quluzadənin həmin fikrini şərh edərək yazırdı ki, ABŞ – ın Florida ştatından olan rahib Terri Consun müsəlmanların Müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”i yandırmasına bütün islam ölkələrindən kəskin əks-sədalər gəlir. Amerika müsəlman təşkilatları, İslam qurumları müdrik davranaraq T.Consuna fikir verməmək xəttini yürütsələr də, İranda artıq rahibin qətlinə (qiyabi olaraq) fətva da verilib. ABŞ-da bunu müsəlmanları qızıqsıdıraraq və bu ölkəni nüfuzdan salmaq üçün etmişlər. Diplomat burada, yəni öz fikrində təxminən belə bir analogiya da gətirir. Məsələn, 2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da çoxsaylı insan tələfatı ilə nəticələnən terror aktı törədilmişdir. “Qurani Kərim”in yandırılması da təxminən buna bənzər dəhşətli hadisədir. Doğrudur, bu hadisəni prezident Barak Obama, dövlət katibi Hilari Klinton, baş prokuroru Erik Holden də izləmişdir. Onlar da bu hadisəyə mənfi münasibətlərini bildirmişlər.**

Mehriban xanımın Bakı Forumundakı məruzəsində dinin siyasiləşdirilməsi kimi çox vacib və mühüm məsələyə də münasibət bildirilmişdir: **“Hesab edirəm ki, zəmanəmizin ən böyük təhlükələrindən biri dinin siyasiləşdirilməsidir. Müxtəlif ekstremist qüvvələr din şüarları adı altında gündəmə gətirilməməlidir. Tamamilə aydındır ki, belə hərəkətlər, bu cür hallar dialoqa, normal münasibətlərə zidd olan hərəkətlərdir və yalnız yeni qarşidurmalar üçün zəmin yaradır”**(14).

Desək ki, vicdan azadlığı, din-siyasət, dövlət və din, dini maariflənmə, din-təhsil, elm və din və s. bu kimi sahələrdə hər şey öz qaydasındadır, doğru olmaz. Hər şeydən əvvəl, din-dövlət, qanun və din, din və siyasət məsələlərində elmilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımından problemlərin düzgün həllinə nail olmaq lazımdır. Bu problemlərin müsbət həllinə çağırış ümumdünya mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoqa aid Bakı Forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın çıxışlarında öz əksini tapır. Həmin çıxışlara istinad edərək müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasındakı müvafiq 18, 48, və 71-ci maddələrdə qanunauyğunluqla təsbit olunmuş müddəalarla bilavasitə bağlı fikirlərə aid bəzi mülahizə və təkliflərimizi bildirmək istərdik.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən problemlə əlaqədar olaraq öncə hazırda qüvvədə olan konstitusiyamızın müvafiq, o cümlədən 7, 8, 18, 48 və 71-ci maddələrində bəzi elmi, siyasi, hüquqi

və redaktə xarakterli əlavə və dəyişikliklər edilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bunu hər şeydən əvvəl, zaman məkan və ictimai quruluşun xarakteri, habelə mahiyyətindən asılı olmayan inkişaf haqqında elm olan dialektikanın qanunları tələb edir. Yeri gəlmişkən, aşağıda həmin qanunları qeyd etmək istərdik. Bu qanunlar eyni zamanda tarixi, həyati zərurətdir.

Məlum olduğu kimi, baş memarı ulu öndərimiz Heydər Əliyev olan müstəqil ölkəmizin ilk demokratik konstitusiyasının qəbulundan ötən müddət ərzində, xüsusilə 2003-cü ildən sonra ölkəmizin başçısı cənab İlham Əliyevin uğurlu xarici və daxili siyasəti nəticəsində məmləkətimizdə sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi həyatın bütün sahələrində çoxsaylı nailiyyətlər qazanılmışdır. Lakin dialektikanın qanunlarına əsasən həyat davam edir, yeri gəlmişkən, onun məlum üç qanununun adlarını sadalamaq istərdik.

Birincisi, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanunu.

İkincisi, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu.

Üçüncüsü, inkarı inkar qanunu.

Bu qanunlar zaman və məkandan, habelə ictimai quruluşun xarakterindən asılı olmayaraq əbədi, dəyişməz qanunlardır. Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoqun Bakı Forumunda da sözügedən problemlər məhz bu qanunlara əsaslanır.

2010-cu ildə müəyyən zərurət baxımından hazırda qüvvədə olan konstitusiyamızın müvafiq müddəalarına 34 əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Həmin əlavə və dəyişikliklərin, haqqında söhbət açdığımız məsələ ilə bir o qədər də əlaqəsi olmadığına görə, onları sadalamaq, barəsində söz açmaq niyyətində deyilik. Əsasən dinlə bağlı maddələrə aid fikrimizi, mülahizə və tövsiyə xarakterli təkliflərimizi söyləmək istərdik. Doğrudur, biz gözləyirdik ki, yuxarıda sadalanan maddələrə də bəzi əlavə və dəyişikliklər ediləcəkdir, lakin təəssüf ki, bu olmadı. Məhz buna görə də, qeyd olunan maddələrə redaktə xarakterli bəzi əlavə və dəyişikliklərimizi bildirmək istərdik.

Birincisi, **“Din və dövlət”** adlı 18-ci maddə barəsində tövsiyə edərdik ki, həmin maddənin adı **“Dövlət və din”** olsun. Çünki, bunu XVIII maddənin mətnindəki qanunçuluqla təsbit olunmuş əksər müddəalar da tələb edir. Qeyd olunan maddədə deyilir:

“I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

II. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin təbliği və yayılması qadağandır.

III. Dövlət təhsil emblemi dünyəvi xarakter daşıyır” (1)

Göründüyü kimi, həmin maddənin birinci və üçüncü bəndlərində qanunçuluqla təsbit olunmuş müddəalar düzgündür. Çünki dünyəvi dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da dövlət ölkəmizdə rəsmi, qanuni fəaliyyət göstərən Qafqaz Müsəlmanları idarəsi, Rus Pravoslav İcması və Yəhudi Sinaqoqunun daxili işlərinə müdaxilə etmir. Həmin dini qurumlar da öz növbəsində dövlətimizin daxili və xarici siyasəti məsələlərinə qarışmır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, XVIII maddənin II bəndi bir qədər ziddiyyətli xarakter daşıyır. Belə ki, tarixi təcrübənin göstərdiyi kimi, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan din olmayıb, yoxdur və ola da bilməz. Əksinə, təkallahlıq (monoteist) ənənəvi, dünya, yaxud qeyri-ənənəvi, başqa sözlə ifadə etsək, buddizm, iudaizm, xristianlıq, islam və s. digər dinlərdə humanizm motivləri kifayət qədər güclüdür. Bunu Allah haqqında elm olan İlahiyyat (teologiya) da, ictimai, humanitar, o cümlədən xüsusilə də dinşünaslıq və islamşünaslıq elmləri də təsdiq edir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək istərdik ki, ayrı-ayrı dinlərdə elə ayin və mərasimlər vardır ki, dindarlar onların icrasını yerinə yetirərkən, müəyyən qədər insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan hallara yol verirlər. Məsələn, buddizmin, iudaizmin bəzi ayin və mərasimlərində Allaha qovuşmaq üçün onlar bədənlərinə fiziki işgəncə verir, hətta təklikdə və ya kütləvi şəkildə intihara da əl atırlar. Yaxud götürək xristianlığın pravoslav cərəyanına aid olan qapalı (monastr) həyat keçirən bəzi dindarları. Onlar bu ayinə riayət edərkən həyatda olan bəzi maddi nemətlərin qəbulundan və ya mənəvi mahiyyət kəsb edən bəzi dəyərlərdən, habelə ailə qurmaqdan belə imtina edirlər. Və yaxud, şiəməzhəbli müsəlmanların müəyyən qismi məhərrəmlik mərasimində,

təziyyədarlığın onuncu - Aşura günü başlarını iti kəsici alətlə çərtir, qan çıxarır, sinələrini əlləri ilə döyür, kürəklərinə qançirleyənə qədər zəncir vururlar. Əlbəttə, bütün bunlar insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan mənfi hallardır. Tövsiyə xarakterli təklif kimi qeyd etmək istərdik ki, belə halların qarşısını ya qanunla, bu, mümkün olmasa, elmi və dini maarifçilik yolu ilə həll etmək olar.

Sözügedən məsələ, yəni vicdan azadlığı ilə əlaqədar olaraq da çox vacib bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Vicdan azadlığı məsələsi konstitusiyamızın 48-ci maddəsində qanunçuluqla demək olar ki, öz müsbət həllini tapmışdır. Həmin maddədə deyilir:

“I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.

II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və ya yaymaq hüququ vardır.

III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

IV. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.” (1)

Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoqa dair Bakı Forumunda qarşıya qoyulan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi istiqamətində tövsiyə xarakterli təkliflərimizi də bildirmək istərdik.

Birincisi, dinin, o cümlədən xüsusilə islamın ümumbəşəri mənəvi dəyərlərini geniş və hərtərəfli təbliğ etmək, habelə bu məqsədlə ölkəmizdə **dinşünashq və islamşünashq** sahəsində yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması zəruridir. Bundan ötrü hər şeydən əvvəl, respublikamızın ali məktəblərində **“dinşünashq”** fənninin tədrisinə nail olmaq lazımdır.

İkincisi, qeyd olunan sahədə kadr hazırlamaq məqsədilə akademiyaımızın əlaqədar elmi-tədqiqat institutlarının birində **“Dinşünashq və mədəniyyətin fəlsəfəsi”** şifrəsi üzrə beynəlxalq müdafiə şurasının yaradılmasının vaxtı çatmışdır.

Üçüncüsü, dinin, o cümlədən, xüsusilə islamın ümumbəşəri mənəvi dəyərlərini maarifçilik yolu ilə təbliğ etmək üçün respublikamızın kütləvi informasiya vasitələrində – dövrü mətbuatda, TV efirdə, internetdə müntəzəm olaraq elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edən məqalələrin dərc olunması, verilişlərin təşkil edilməsi çox faydalı olardı.

Fikrimizi son olaraq Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 1998-ci ildə Bakıda keçirilən **“İslam sivilizasiyası Qafqazda”** mövzusunda beynəlxalq simpoziumda söylədiyi dərin mənə kəsb edən fikirlə yekunlaşdırmaq istərdik: **“Azərbaycanda islamşünashq elmini inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti və müvafiq elmi tədqiqat institutları bu sahə üçün xüsusi təşkilatlar, orqanlar və elmi mərkəzlər yaratmalıdırlar. Belə təşəbbüslər olsa, mən onları dəstəkləyəcəyəm, bunlar üçün hər cür şərait yaradacağam. Buna arxayın olun”.** (3, s.47)

Güman edirik ki, yuxarıda deyilənlər respublikamızın əlaqədar rəhbər orqanlarını ciddi şəkildə düşündürəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996
2. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997
3. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın mənəvi dəyəridir. Bakı, 1999
4. Heydər Əliyev. Allahın yolunda hamımız bir olaq. Bakı, 1993
5. Heydər Əliyev və Şərq. 6 cildə. Bakı, 2000-2006
6. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 33 cildə. Bakı, 2000-2011
7. İlham Əliyev... 6 cildə. Bakı, 2005-2011
8. Mehriban Əliyeva. “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi”. Azərbaycan qəzeti, 26 avqust 2008-2011

9. Quran (tərcümə edənlər akadtm.-Z.M.Bunyadov və V.M.Məmmədəliyev). Bakı,1991
10. Əsədulla Qurbanov. “Beynəlxalq münasibətlərdə din-islam amili”, Bakı, 2000
11. Əsədulla Qurbanov. “İslam və Heydər Əliyev fenomeni”, “Mən ona özüm qədər inanıram”kitabı. Bakı, 2006
12. Rafiq Hüseynov. Heydər Əliyev din və dəyərlər. Bakı, 1998, s.6
13. Sakit Hüseynov. “ Heydər Əliyev İslam dini haqqında”. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Bakı, aprel 2011-05-04
14. “Azərbaycan” qəzeti, 9 aprel, 2011-ci il, N74.(5764)